

НАЦИОНАЛНАТА ИДЕОЛОГИЯ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ДРАМАТУРГИЯТА

Красимира ИВАНОВА

Национална академия за театрално и филмово изкуство „Кр.Сарафов“, България

E-mail: krasimira.iv77@gmail.com

NATIONAL IDEOLOGY THROUGH THE PRISM OF DRAMATURGY

Krasimira IVANOVA

National Academy of Theater and Film Arts “Krstyo Sarafov“, Bulgaria

E-mail: krasimira.iv77@gmail.com

ABSTRACT: The article is part of a larger study on the imaginary mechanisms embedded in dramaturgy with the aim of emphasizing the need at the meta-theoretical level to control all the correlates of the concept “ethnicity” through the natural bivalent construction of the real world: „Our-Other/Foreign“, through the main ethnos-constructing factors – religion, language, and nationality. The necessity arises from the established over decades distortion of the adequacy of the imaginary attitudes in question, which the national ideology takes advantage of. The purpose of the overall study is to demonstrate that the frivolous flow of primordial images projected onto the “Otherness” is by no means a harmless sign of creative activity. If it is left unconsciously woven into mass communication narratives, national and similar ideologies do not always take advantage of it correctly and hypertrophy the quality of stereotypes (in relation to “otherness”) to be “long-standing“. The article presents only the approach to the content analysis based on Jungian archetypes, which is not included here. This article leads to Jungian content analysis through stereotyping and prejudice – their essence, aspects, and positions. What is pursued here are the basic principles and mechanisms of action (regarding “Otherness“) of the national ideology.

KEYWORDS: dramaturgy, ethnicity, stereotypes, national ideology

„...както мъдро е отбелязал един американски писател, човекът, който пръв е хвърлил обидна дума срещу врага си вместо копие, е основателят на цивилизацията.“ (Schwartz, 1986)
Зигмунд Фройд

1. Увод.

Дори бегъл поглед върху настоящата геополитическа обстановка ни кара да се замислим прав ли е бил неврологът Дж. Х. Джаксън, когото цитира Фройд – вербалната агресия крачка напред ли е в цивилизационно отношение? Ако е така, значи ли, че човечеството сериозно отстъпва в цивилизоваността си? Кино- и театралната драматургия като масово достъпни литературни форми (чрез аудиовизуалната си реализация) са добър лакмус за улавяне степента на разпространение на вербална агресия спрямо Другия/Чуждия. Самият факт, че речта е основен градивен елемент в сценариите и пиесите, предполага точно разпознаване на въпросните специфични тенденции. Също така конфликтът е структуроопределящ за изграждането на подобни творби, т.е. драматургичният корпус е подходящ за изследване на тлееща, зараждаща се и активна враждебност. Настоящата разработка е резултат от проучване на стереотипите спрямо етнически различните и националното диференциране, както и върху прякото или индиректно заклеяване на Другостта, за да се проследи как идеологиите се възползват от примордиални механизми за насочване на -филски и -фобски нагласи спрямо чуждостта. Въпреки разнопосочните упорити усилия за ограничаване на междуетническите и междунационални конфликти, в драматургията, под прикритието на фикционалността, продължават да се тиражират манипулативни в същността си интерпретации на естественото бивалентно конструиране на жизнения ни свят: „наше-чуждо“. Новите стандарти, които Американската филмова академия определи през 2020 г. за лентите, борещи се за най-престижната категория „Най-добър филм“ – изискванията за присъствие на расови и културни мотиви, са конкретен повод за подхода към темата. Киногилдията все още е раздирана от противоречия по въпроса, като преобладаващите мнения са, че присъствието на образ или актьор *само* заради нечия малцинствена квота е не толкова антидискриминиращо, колкото обидно.

Статията се опитва да обясни парадокси от сорта на тези, че съвременната българска драматургия мисли Другостта – етническа и национална, в Паисиеви понятия, както американската драматургия тиражира националистични окраски, формулирани още от Чърчил през 1919 г. (че и много по-стари), а руската – още от Достоевски. Повествователните текстове са включени като маркер, който да демонстрира широтата на проблема, т.е. всеобхватността му, мащабността му, и именно заради това – опасността от безсъзнателното му тиражиране, заради хипотезата, че формирането на национално самосъзнание от идеологията става чрез необходимите ѝ стереотипи спрямо „другите“, „чуждите“, въздействащи чрез архетипите в основата им. Драматургът е длъжен да види кое би svelo системата на изборите му до *здравословно* манипулираща обичайния консуматор. Манипулативността е неизбежна – за нея говори още Аристотел, макар и семантичката натовареност далеч да не е тази негативно влагана в настоящето – „че задачата на поета е да говори не за действително станалото, а за това, което може да стане, т.е. за възможното по вероятност или необходимост.“ (Аристотел, 1975, с. 7) и за това, че поетът използва различната осведоменост на зрителя чрез уменията си да премълчава или да набляга на определена информация и т.н. Какво ще избере авторът като вероятност и необходимост е ключът към типа манипулация. Осъзнатостта на избора я прави тенденциозна или съкровена. Т.е., ако драматургът не е наясно с механизмите на стереотипизиране и предразсъждане като естествена иманентна част от мисловния процес, той може лесно да стане неволен проводник на идеологически механизми като тези на националната идеология.

2. Доказателства за изкривяване адекватността на имаготворните нагласи.

Ядрото на конкретното проблематизиране тръгва от нещо, което от определен психологически ракурс изглежда като патология – *съвременният българин от епохата на шеметната глобализация мисли чуждостта (и етническа, и национална) в Паисиеви понятия*: в „История славяноболгарская“ се говори за седем народа, сред които и *циганите*, които произлизат от Хамовото племе: „най-проклетото от всички племена на земята – но „то се било най-много размножило, от него произлезли *най-мръсните* народи и езици“ (Хилендарски, 1973, с. 38); а според стереотипите за циганите, установени от изследването „Етнокултурната ситуация в България – 1992 г.“, те са крадливи (99%), мързеливи (93%), коварни (65%), развратни (63%)... (Георгиева, 1998, с. 291 – 292). Точно такъв е образът на циганина в съвременната българска драматургия, включително и до днес – като тръгнем напр. от филма по Радичков „Привързаният балон“ (1967)¹, минем през 7-сериенния телевизионен филм от 1999 г. на режисьора Иван Андонов „Дунав мост“² и стигнем до ромите в дебюта на Яна Титова „Доза щастие“ (2019)³. Съответствие в същата посока е и следното: в пиеси, чието написване е разделено от сто и една години – „Стоян войвода“ на Х.Д. (1866) и „От земята до небето“ на Никола Русев (1967) (Русев, 1989, с. 158 – 159)⁴, присъстват свършено идентични мотиви в поведенческата, речева, мотивационна и т.н. характеристика на персонажите от „турски произход“. Напр. открива се еднотипно инфантилно и безпочвено себедоказване. Такова е и поведение на турските персонажи в „Дякон Левски“ (2015)⁵ на сценариста Максим Генчев.

Подобно нещо се наблюдава в американската и британската драматургия: в култовата поредица за археолога приключенец Индиана Джоунс⁶, в тази за агента на британското разузнаване Джеймс Бонд⁷, също в „Мисията невъзможна“⁸ образът на руснаците е все едно формиран по цитат на Чърчил от началото на двадесети век: „Не мога да ви предскажа действията на Русия. Това е загадка... Но може би има ключ. Този ключ е руският национален

¹ https://www.imdb.com/title/tt0166770/?ref=fn_al_tt_1

² https://www.imdb.com/title/tt0236180/?ref=fn_al_tt_1

³ <https://www.imdb.com/title/tt10249780/>

⁴ „Стоян войвода“ на Х.Д. (1866)// „Българска драматургия до освобождението“, с.117

⁵ <https://www.imdb.com/title/tt3917044/>

⁶ „Индиана Джоунс и кралството на кристалния череп“ (2008)

https://www.imdb.com/title/tt0367882/?ref=fn_al_tt_5

⁷ „От Русия с любов“ (1963); https://www.imdb.com/title/tt0057076/?ref=vp_close

⁸ „Мисията невъзможна: Режим Фантом“ (2011) <https://www.imdb.com/title/tt1229238/>

интерес...болшевиките са крокодили...Не мога да проявя и най-малката вяра или доверие към тях...Всички винаги са подценявали руснаците. Те пазят собствените си тайни както от врагове, така и от приятели.“⁹ Странното е, че във въпросните поредици образът на немците има известно припокриване с този на руснаците – затворени, движени само от собствения (национален) интерес, незаслужаващи грам доверие. Ако са нацисти, се добавя особена обаятелност на жестокостта им. Но припокриването е поредното доказателство за обичайната стереотипизация в подхода към етническата и национална Чуждост. Образът на немците в руската драматургия също може да се търси в дълбоко вкоренената стереотипна представа, която личи и в думите на Достоевски, поставени в устата на персонажа от „Престъпление и наказание“ Катерина: „... всички тези петербургски чужденци, тоест главно немци, които пристигат при нас отнякъде си, са все по-глупави от нас!“¹⁰. „Глупавите“ немци са стереотипът, изпъстрил драматургията на сериите за Щирлиц – „Седемнадесет мига от пролетта“¹¹... Настоящото проучване е основно провокирано и от въпроса защо се стига до крайна дезадаптивност от следния тип: трупането на палитра от позитивни валенции върху творби, които представят българите като „етнически изверги“, се прививда именно като преодоляване на гореспоменатите изкривени перцептивни нагласи. Напр. сценарият на Радослав Спасов и Нери Терзиева „Откраднати очи“¹²(2005) за невъзможната любов между млада мюсюлманка и не-мюсюлманин – с отлечения на седем престижни фестивала, включително и „за принос в разбирателството между различните култури“ или нижещата се петнайсет години върволица от награждавани студентски филми на „анти-скинхед“ тематика („Кал“¹³ (1998), „Ехо“ (2003)¹⁴...) и т.н. са фаворизирани като добрия развой, като отдавна чаканата промяна. Тенденцията достига абсолютна крайност в сценариите, в които напълно умишлено, целенасочено се работи против отрицателните стереотипи. Опасното е, че се прави чрез заместването им с опитите умозрително, схематизирано да се изгради нов позитивен типизиран образ. Това всъщност са псевдостереотипи, които не само не омаломощават вредните дългогодишни стереотипи, но и неволно работят за затвърждаването им. Причината е, че досегашните стереотипи са действали подсъзнателно и неуловимо, а настоящите новосъздадени конструкти са очевиден дидактични и поради това – отблъскващи. Сред най-драстичните примери за българската драматургия е „Лили Рибката“ (2017)¹⁵, където тенденциозният опит е да се опровергаят наведнъж всички възможни стереотипи спрямо Другостта – етнически, джендър, социокултурни и т.н. Филмът е за метаморфозите на едно дете, реагиращо на всеки поглед с вълшебен вихър, който го кара да сменя пола си – от момче става момиче и обратно. Докато търсят решение, родителите срещат семейство цигани магьосници. За да бъдат противопоставени на стереотипа, циганите са представени от драматурга като бели, светлооки, умни и с ясната осъзнатост на типичното за етноса им негативно етикетиране. Но липсата на индивидуализиран подход към образите, запазването на част от популярния стереотип прави задачата за борба с предразсъждането неизпълнима. Циганите са папагалски цветни, живеят ден за ден, имат специални гадателски способности – това е архетипът, най-често използван в драматургията спрямо циганите – този на Трикстера. А в американската драматургия с подобна тенденциозност се отличава „Прешъс“ (2009)¹⁶ – харлемската история от края на седемдесетте за 16-годишната Прешъс събира в себе си покрещящ начин всички измерения на етностереотипа „черен“ – тя е маргинал, неграмотна, с наднормено тегло (последното е част от стереотипа за жените негърки). Съвсем тенденциозно

⁹ <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-150/churchill-on-russia/>

¹⁰ <https://chitanka.info/text/2321-prestyplenie-i-nakazanie/28>

¹¹ <https://mgnoveniya.ru/>

¹² <https://www.imdb.com/title/tt0441025/>

¹³ https://www.imdb.com/title/tt0158009/?ref_=nm_knf_t_1

¹⁴ <https://2003.siff.bg/news.php?pageId=4.html>

¹⁵ https://www.imdb.com/title/tt6858470/?ref_=nv_sr_srsg_6 Приказният сюжет е много далеч от нивото на „Аватар“ (2009), където има богато разгърнат метафоричен поглед върху приемането на Другостта, зад който стои далечната алюзия за погазващото отношение на американските заселници спрямо невинните индианци.

¹⁶ https://www.imdb.com/title/tt0929632/?ref_=fn_al_tt_1

над това се наслаждат и всички възможни нещастия релевантни на стереотипа – тя е физически непривлекателна, бременна – за втори път от един и същи мъж: нейният биологичен баща, който я е малтретирал и изнасилвал от дете, но когото иначе не вижда; нейната малка дъщеря, наречена Монго, защото има синдром на Даун, живее с бабата на Прешъс, а самата Прешъс живее с майка си, която я тормози физически и емоционално. И странно е не толкова, че не се използва старозаветният архетип на многострадалния Йов, който би придал дълбочина и нов смисъл на въпросното натрупване на нещастия, а че филмът въпреки очевадната дидактична схематичност има две награди Оскар – едната е за сценариста Джофри Флетчър, 113 награди и 103 номинации. Обяснението е именно в манипулативните механизми на националната идеология. И двата примера са резултатът, който киноголдията очаква от въвеждането на новите изисквания на Американската филмова академия за толериране на различията – търсена тенденциозност без водещото начало на изискванията на жанра, високите естетически критерии, съкровеността и непреднамереността на авторовото послание, изхождането от индивидуализиран личен опит с цел съпреживяване и съпричастност. Симптомът никак даже не подсказва оздравяване, напротив – неадекватността в интеракцията с чуждостта все повече *регресира – отрицателната стереотипизация ни най-малко не се лекува с положителна такава, а само чрез отнемане на несъзнаваната автономност на самия този процес*. Затова целта на настоящето изследване е да покаже, че **фриволният поток на примордиални образи, проецирани върху „Другостта“, съвсем не е безобиден белег на творческа активност**. Ако се остави безсъзнателно вплитането му в наративи за масова комуникация, от него невинаги коректно се възползва националната и подобни идеологии и хипертрофират качеството на стереотипите (спрямо „другостта“) да са и „long-standing“.

3. Стереотипизиране и предразсъждане – основните манипулативни механизми на националната идеология

При анализа на тези генерализиращи съждения (междугруповото етикетирание, при което се игнорират индивидуалните различия вътре в „маркираната“ група) е важно да се съгласим с R. Brislin (1993, p. 172–173), че те са част от нормалното човешко мислене... Наистина е невъзможно да знаем всичко за дадена етническа група, а още повече за дадена националност, нито пък можем да имаме повече от няколко променливи наум, когато взаимодействаме с членовете на тази група или националност. Така че, фокусирайки се върху малкото променливи, смятани за характеризиращи групата, ги превръщаме в критерий, когато пътищата ни се пресекат. Изводът, който се налага от казаното дотук, е, че настоящето и всяко подобно изследване не може да има за цел или очакване да спомогне дори за редуцирането на нивото на стереотипността в националната драматургия. Подобен изход е възможен *само ако дискурсът, проблематизиращ „етикетирането“, бъде част от образователната програма на драматурзите и когато за тях стане това, което винаги вадят пред скоби*. Важно е драматурзите да имат предвид, че националната идеология са възползва от един главен аспект на предразсъждането – *свърхоблагодетелстването*: според изследванията по теория на справедливостта (Ролс, 1998) – и свърхоблагодетелстваният, и необлагодетелстваният чувстват интензивен дистрес след несправедливо отношение (Hatfield, Walster, Berscheid, 1978); естествено по-малко са дистресирани от несправедливостта, когато получават от нея, отколкото, когато губят (Корсини, 1998, с. 1155). Но и в двата случая съществува опасността, която ни интересува, а именно: националната идеология винаги претендира за *възстановяване на справедливостта (включително и в психически план)*. Пътят ѝ за това в драматургията е подобен на откритото в експериментите на д-р Локар – той доказва, че формулата на мненията ни е: естествената слабост на сетивата ни + измамата на паметта + непрекъснатите творчески способности на въображението ни (Locard, 1920). А като прибавим към всичко това и манипулативната дейност (съзнателна или не, целенасочена или не) на националната идеология, излиза, че тя се опитва да държи буден онзи инстинкт, за който говори Цветан Тодоров в „Завладяването на Америка или въпросът за другия“ (Тодоров, 2010), а именно демонизирането на Другия. Липман свързва стереотипите с несигурността – те са продукт на желанието ни да стабилизираме – съзнанието не търпи многословна мъгла и безразборно променящ се вакуум. Именно от това се възползва националната идеология – когнитивният дисонанс винаги води до засилване на базисната тревожност, а стереотипите възвръщат

баланса. Както обобщава и Джон Дюи, *характерът на въведената определеност и последователност зависят от това кой ги въвежда* (Dewey, 1919, p. 120).

Липман акцентира върху *защитната функция на стереотипите* – на личните ни традиции и на собствените ни позиции в обществото. Пример е оцеляването на народностното самосъзнание по време на петте века робство. В тази посока М. Грекова разглежда движението от „билото наше“ към „чуждото“ – „Азът“ изживява себе си като освободен от представата на „нашето“ за „чуждото“ и значи сам изгражда своята представа в своите отношения с чуждите, докато всъщност представата на „нашето“ за „чуждото“ скрито контролира неговите възприятия и интерпретации (Грекова, 1991, с. 44 – 49). В драматургията аспектът присъства широко – само един пример: „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“¹⁷ - персонажът е с български произход, израснал в Германия и стигнал до там, че „билото наше“ е станало дотолкова чуждо, че се изживява като враждебно, но това се оказва привидност... В. Годоров (Тодоров, 2000), изучавайки българските сърбогеми, говори за играта на непознаване – заиграването с познанията и проиграването интереса от взаимопознаване – диалогът между различията се води до появата на временни и постоянни обсеии, характерни и за двете страни на общуването. В този диалог имаготворната обвивка се осъществява чрез многопластови стереотипи – *множествени, разслоени, преувеличени, схематизирани, неточни, плуващи, търсеици някаква обща опора* образи, които в различните си пластове остават разнородни¹⁸. Това е напълно вярно за драматургията с турски персонажи. Обаче брилянтният филм „Крадецът на праскови“ (1964)¹⁹ на Вълко Радев доказва тезата на настоящата разработка – когато водещи са естетическите критерии и дълбоката хуманност на авторите, стереотипите са обезоръжени – тук сърбофобската парадигма, обичайно подкрепяна от идеологията, се сменя с друг ракурс на различieto – „ние“ сме се отдалечили твърде много в низходяща посока по отношение на основни морални ценности. „Другият“ в случая е по-близо до „Престижния друг“. Вебер пък свързва стереотипизирането с несигурността на властта. Той разглежда харизмата като радикална несигурност, а *стереотипизирането е характерният за „традиционализма“ метод на справяне с несигурността*: то изчерпва и в този смисъл „технизира“ някаква повтаряща се ситуация. Но именно поради това то се натъква на все нови и нови несигурности (Деянов, 2002, с. 20). Стереотипите обикновено доминират над очакванията за представителите на „чуждите“ групи, затова „ние“ пренебрегваме или потискаме доказателствата, показващи, че стереотипът вероятно е неправилен или неподходящ в конкретна ситуация. Така се стига до *патологията*, за която вече говорих в началото и която всъщност се явява потенциална заплаха за всяко произведение на изкуството, което застава зад *принципа*, открит от Жан-Мари Дрю – **disruption principle**: „...постоянно търсене на такава стратегическа идея, която чуши и преобръща стереотипите на пазара. Впоследствие разрывът ни позволява да формулираме ново виждане или да придадем ново съдържание на съществуващата представа.“ (Дрю, 2003, с. 85) Патология представлява именно това, че *принципът на Дрю* така и *не се случва в нашата културна среда*. Друга основна опасност, от която главно е проектирана настоящата работа, е, че стереотипите най-често се проявяват и оформят чрез подсъзнателната *потребност да се проектира*.

И в заключение нещо, което често (дори почти винаги) се игнорира при имагинистични изследвания (звучи някак еретично) – Трайандис и Василиус (Корсини, 1998, с. 1173) стигат до заключението, че всякога има „зърно истина“ в стереотипите, основаващи се на познание от първа ръка...

4. Основни принципи и механизми на действие (спрямо „другостта“) на националната идеология

За целите на настоящето изследване е добре да се използва като отправна точка не обичайно вземаната за *базисна Алтюсерова теория на идеологията, а преформулирането ѝ от Мочник* (Мочник, 2002). Първите две от основните тези на Алтюсер са неоспорими: 1. идеологията *представя* (represents) въображаемото отношение между индивидите и техните

¹⁷ <https://www.imdb.com/title/tt1178197/>

¹⁸ <https://litenet.bg/publish4/vtodorov/znam/uvod.htm>

¹⁹ <https://www.imdb.com/title/tt0058277/>

реални условия на съществуване. С близостта си до Фройдовото интерпретиране на символните ефекти на въображаемото (Фройд, 2017) тази теза идеално се вписва в търсения от мен дискурс; 2. идеологията има материално съществуване в идеологическия държавен апарат. Проблемна е третата теза, а тя гласи: идеологията интерпелира индивидите *във* / като субекти. Както Мочник (2002, с. 29–43), аз си позволявам да не се съглася, че идеологията прави / „трансформира“ индивидите в субекти, т.е., че тя ги рекрутира за субектност. Много убедителен е контекстът на Льо Бон за деиндивидуализацията и стереотипизирането (Льо Бон, 2002). Ще избира за изходно становището на Мочник, че теорията на идеологията трябва да се разглежда като теория на интерпретацията. Не само защото дава обяснение за междуидеологическата и интеркултурната комуникация: имаме такава, когато условното идентифициране е достатъчно и не обвързва интерпретатора с нищо повече от разбиране на изказването. Важно за мен е другото – безусловното идентифициране, защото смятам, че националната идеология си служи главно със смисъл + интерпелация – когато „фонът от убеждения придобива статуса на „знание“: той се налага като „доказан“ и „истинен“ (Мочник, 2002, с. 31). Мочник доказва, че интерпелацията се движи в посока, обратна на анализа. И основното – безусловна идентификация имаме само когато е подкрепена от *безсъзнателно желание*. Както констатира и Фройд (Фройд, 2017), пресечната точка между идеологията (изискването ѝ) и субекта (безсъзнателното му желание) е фантазията. Това твърдение доказва косвено и тезата ми за ролята на архетипите като задължителен похват за формиране на национално съзнание. Следователно чрез драматургията, чрез архетипите в нея националната идеология участва и печели състезанието в това, което Мочник нарича „vel“ алтернатива на фонвете / идеологиите. Най-ясно това личи при трагични герои – като Любен-Каравеловия драматургичен персонаж Хаджи Димитър, които са приклучени между две еднакво важни идеологии, „взаимоизключващи се идеологически хоризонти с еднаква претенция за валидност“ (Мочник, 2002, с. 32) – и винаги изборът им е именно националната. Антъни Смит цитира „Едип цар“ (Смит, 2000, с. 10), аз ще си позволя да оприлича Каравеловия персонаж с Антигона – тя е поставена именно между дълга към духа на рода и традицията – от една страна, и едноличния закон – от друга, като избира първата алтернатива дори с цената на живота си. Това е типичната цел на всяка колективна идентичност, а националната е неин най-висш етап, най-еволуирала форма. Именно тази позиция ме кара да се опра на подхода на Гелнър, който твърди, че национализмът „измисля“ нации, т.е. с уклон към модернисткото схващане за формирането на нациите (Гелнър, 1999), но без да го противопоставям на примордиалисткото и с ясното съзнание, че самата българска драматургия като съдържателни тенденции отразява клонене към второто схващане. При него механизмите за създаването на национална идеология се крият в домодерните общества, основанията – в родствените връзки, общия произход, език, религия, култура и други подобни елементи, които различават една човешка група от друга. Според представителите, които стоят в крайните позиции на възгледа, нации винаги е имало, но са били протонации. Примерите, които следват, са главно от български драматургични произведения, въпреки че не става въпрос за специфична черта на българския литературен род драма – дори в американската литература, която е единствената априорно модерна литература – поради периода и спецификата на създаването си, има пиеса, която невероятно много напомня „Криворазбраната цивилизация“ (1871)²⁰ – името ѝ е „Контрастът“ (1877)²¹, авторът ѝ е Роял Тайлър и показва колко са добри американците, англичаните и колко са лоши другите. В повечето предосвободенски пиеси²² – осемдесет процента от които представляват именно съживени спомени за основните консолидационни процеси, за причините за провалянето им, и „хайдущките“ пиеси, които са разхождащи се по сцената национално агитиращи абстракции, установих, че *народностното съзнание съвсем не е незасегнато* – в най-добрия случай, защитавайки се, се е *превърнало в стереотип*. Ето го

²⁰ <https://chitanka.info/person/dobri-vojniov>

²¹ <https://www.gutenberg.org/files/29228/29228-h/29228-h.htm>

²² „Покръщение на Преславския двор“ (1868), „Велислава, българска княгиня“ (1870), „Възцаряването на Крума Страшний“ (1871), „Анатема“ (1872), и „Стоян войвода“, „Цвятко войвода“, „Добър хайдутин“, „Хаджи Димитър Ясенов“...// Българска драматургия до освобождението (1962)

полезния аспект на стереотипизирането и защитната функция, за която говори Липман (Липман, 2001). В тях присъства онова, което Дъглас Рушков по-късно би нарекъл „медия вирус“ – в провокативната за реципиента обвивка – „черупка“ – би трябвало да има идеологически „кодекс“ (Рушков, 2003, с. 191), *но го няма*, следователно може да привлече вниманието, но не и да развълнува истински хората. Това е доказателство, че е нужно много повече от умозрителен схематизиран образ – трябва високи естетически критерии, драматургично майсторство, специфика на сюжета, която да предполага съпреживяване и т.н. Т.е. това, което се вижда в първите пиеси, е именно опит за създаване на *формата на националната идеология*, а съдържанието се е създавало, или по-точно калявало, по други канали. Липсват енергистични описания и текст, свързан със смисловата и аксиологичната натовареност на понятията, издаващи живото народностно съзнание – обединяващите термини – „български народ“, „българска земя“..., т.е. вътрешността на т.нар. „утвърдено българско самосъзнание“ (Ангелов, 1990, с.133–160) - липсва тежестта му; разчита се повече на ефектни номера и на образа – създават се симпатични герои по архетипови правила (заради вече споменатото безусловно идентифициране в идеологията)...

Целта на националната идеология е да създава и поддържа онзи психически макроклимат, който съответства на примитивизма на тълпите и чрез неговото изключително високо ниво на сугестия да осигурява спойката за мащабни действия чрез единни нагласи и общо чувство за принадлежност. Също така има социализираща и ресоциализираща функция. Използването на общностно и обществено-психологически механизми цели именно хомогенизиране на възжеленията, емоциите, контагиозността²³ под общо лидерство в името на един идеал; търси се контролът над общия духовен живот чрез учреждения, вярвания, култура, за да не може индивидуалният егоизъм да измести груповия. Както обобщава Московичи: „Крайното основание, до което винаги да се достига, да е *неизбежното* национално единство“ (Московичи, 1990, с. 224). В тази посока работят митовете за *златния век*, за които говори Атнъни Смит (Смит, 2000, с. 108, 127) – за да закрепят постигнатия независимо кога успех, хората търсят да бъдат водени. Затова е толкова успешна филмовата сага на акад. Людмил Стайков „Хан Аспарух“ (1981)²⁴. У нас, както вече стана ясно, общото чувство за принадлежност се базира на етническата идентичност на мнозинствения етнос, следователно идеологията се занимава с това как другите „ни“ определят и как се самоопределяме, обаче като *междуетническата диференциация не само съдържа неизбежния момент на противопоставяне, но включва и специфичното за националната идеология задължително хипертрофиране на самокатегоризиращото чувство за „ние“*. Т.е. *хиперболизира се важността му, а то не служи само като оттласкване от диференциращото чувство за „те“*, което пък от своя страна е с атрофирана реалност. Така се поддържа изкривена емоционалност – неустойчиви и преувеличени чувства, липсва адекватност относно ценността на Другия. Прави се така, че стоейки „от другата страна“ и охранявайки „нашата“ граница, индивидът да удовлетворява потребността си от признание и обществена значимост – внушава му се чувството, че изпълнява някаква социално значима мисия. Подцел на националната идеология е и култивирането и латентното поддържане на героизъм, на готовност за масова саможертва.

Как става това: първо като примамка се използва *удовлетворяването на естествените потребности*. Създавайки „медия вирус“, с национализма се удовлетворяват потребностите 1. от свързаност, 2. от превъзможване на случайността, 3. от вкорененост, 4. от чувство за идентичност, 5. от рамка на ориентацията и посвещение. Т.е. националната идеология „с един куршум“ улучва петте базисни потребности, които формулира Ерих Фром (Хорни, Фром, 1995). А чрез отрицателното стереотипизиране на „те“ *успява да активира пет от седемте типа ориентации* (пак по Фром) – възприемателска, експлоататорска, събирателска, пазарна и продуктивна. Значи претендира да решава дилемата „да имаш или да бъдеш“ – дава кръгозор и за двете: и за притежаване, а значи за власт, изолация и страх; и за съществуване – за продуктивност. На второ място, примамва с това, че *осигурява т.нар. shaver*

²³ терминът е на Льо Бон – „заразяване“

²⁴ <https://www.imdb.com/title/tt0275942/>

effect – като *отдушник*. Колкото и цялостно да е социализиран един индивид, винаги има зони на несъвместимост между неговите интереси и тези на обществото – значи всеки един дълбоко в себе си остава носител на антисоциални ценности – именно с това се мъчи да се справи и националната идеология. Елиът Арънсън и „хидравличната теория“ (Арънсън, 2009), също Фройд, изследват асоциалните мотиви (Фройд, 2014) – веднъж изтласкани в подсъзнанието, те се появяват под различни форми в мислите и поведението: в *мечтите*, в патологията, в тълпата, въобще навсякъде, където вниманието на личността се насочва към *абстрактното и общото* – *манифестирането на импулса става посредством високопарни лозунги* (Джонев, 1997, с. 20). Груповата идентификация дава на личността онази анонимност, в която липсват повседневните структури и роли и следователно свободно може да се излее нестабилността от личен произход. И понеже един от ефектите на колективната идентичност е тенденцията за самоналагане, „Те“ лесно може да се превърнат в мишените, които да провокират и канализират потока. Какъв е психосоциалният механизъм за това: правят така, че хората да усещат как „чуждостта“ навлиза в личното им пространство, което повишава чувствителността и кара индивидите от „нашата“ страна да се асоциират с по-голяма междуличностна близост. И по този начин националната идеология извършва *основната си балансираща функция: обективира и конкретизира базисната тревожност*. Като обхваща всички аспекти на стратегиите за преодоляване ѝ (Хорни, Фром, 1995), но отново преувеличавайки ги, правейки ги нереални, превръщайки ги в т.нар. невротични стремежи: 1. от себезаличаване (тук влиза прекомерната потребност от любов и признание, заради която Родината се „превъплъщава“ в архетипа на Майката и грижата за „интересите ѝ“ се заплаща с признателност; тук е и прекомерната потребност от доминантно присъствие, за да се заобиколи отговорността от вземане на решения); 2. от себезразширяване;²⁵ 3. от примирение (дава ти рамките).

Националната идеология винаги третира събития, засягащи интересите и на „ние“, и на „те“ – ако използваме термина на В. Годоров – *с акцент върху засважданятия и върху уязвимите за другия места* (Годоров, 2000, с. 13 – 27). Опитът нередко е тези масови увлечения да се поддържат на ръба на маниите – в тази посока служат например сценариите на сатиричните ток-шоута – напр. „Шоута на Слави“ по подобен начин кръжи освен около негативното стереотипизиране на циганите, и около т.нар. от тях „измислена македонска нация“, „глупавите американци“, „стиснатите евреи“ и т.н..

Психическите механизми на въздействие на националната идеология тръгват от това, че чрез стереотипизирането на „другия“, което замаскира архетипизирането, тя подменя повърхностния пласт на личността, който е резултат на обучение и социализация и е **уникален**, с подсъзнателния, който е примитивен, унаследен и **универсален**. Става дума не за глобално подменяне, а само за основните пунктове на националната идентичност. Когато доминиращо е пробуденото архетипно начало, човек е неспособен да разсъждава критично и да поддържа аналитичен дух към нещата. Следователно тук е царството на преднамерените дразнителни и на безпрепятствения обмен дори на нелепи твърдения без доказателство, на пределно опростените предписания и дефиниции на лозунгите. А по същество пропагандата е толкова „добродетелна“, колкото и социализацията. Освен това така и създава усещането у членовете си, че *идентичността им като цяло зависи от членството* им към нацията – значи прибегва се до обезценяване на Аз-концепцията, за да се предложи замяната с новата престижна национална идентичност (чрез смяна на дискурса спрямо проблемните зони от общото минало – чрез „очистване“ на отрицанието – също). *Следователно*: идеологията използва базисните закономерности на масовата психика – поднася идеологемите елементаризирано, идеализирано и универсализирано; действителността в нея винаги присъства реинтерпретирано.

5. Основните механизми за формиране и поддържане на национално самосъзнание

I. 1. Поддържайки колективното съзнание в състояние на *деиндивидуализация* (Льо Бон, 2002), националната идеология се възползва от необходимостта на такъв тип съзнание от *преклонение пред силата* – оставена на собствения си безпорядък, тълпата много скоро се

²⁵ експлоататорския импулс към другите; удовлетворява се прекомерната потребност от власт – над по-недостойните „други“, а чрез това се задоволява и потребността от лично възхищение

уморява от хаоса и това подсъзнателно я тегли към „здравата ръка“ и към раболепието – на мястото на липсващите ѝ вътрешни задръжки има нужда от външна сила. На тази потребност националната идеология отговаря с налагането на *обекти за фаворизиране* – Левски, Ботев, Капитан Америка, Княз Александър Невски, Аманат и т.н.; целта е индивидът да се преживее като тяхно копие. Така отговаря на защитния механизъм идентификация – човек приема върху себе си личностни характеристики на друг човек, защото в състояние на заплахата му е необходимо да се идентифицира с индивид, който може да се справи; от друга страна – спрямо заплашващата „другост“, „чуждост“ се предотвратява възможността за т.нар. *идентификация с агресора* – чрез идентифициране със заплашителен или вдъхващ страх индивид човек може да възприеме върху себе си силата или заплахата на човека, от когото се страхува, и по този начин да редуцира чувството за уязвимост. Това е функцията на националната идеология – да *сакрализира героизма, за да го експлоатира* – затова тя обявява неестествени за нормалното човешко поведение състояния – като масовата саможертва (както и масовото унищожение) като нормални, адекватни безусловно. „Дали ще се прояви доминантно паника, или героизъм зависи от ценностите, вътпяванията на културата, традициите, утаеното в подсъзнанието минало, усещането за средство, което ще реши проблема...зависи от неизбежността или *примера на другите и на лидера*“ (Джонев, 1997, с. 93). Много ярък е примерът на Иван Хаджийски за „танцът на фесовите и калпаците“²⁶ – при надмощието на турците четниците се обръщали против главатарите си – именно това се мъчи да предотврати националната идеология, превантивно отстранявайки възможността за идентификация с агресора...

2. Създаването на т.нар. „*талисмани*“, чиито основни характеристики съвпадат с ценностите на целевите им етнически потребители, а не с реалните качества – използват този подход и за да реабилитират недостатъчно популярните си герои – например чрез *обезоръжаващ етнически хумор* – Хитър Петър, Настрадаин Ходжа, Радичковите цигани – Асан, тримата глупаци на Доньо Донева, Чаплиновият малък човек, Остап Бендер, Шурик, полицаят от Сен Тропе, всички персонажи от сериала „Внимавай какво говориш“²⁷, „Боб и Абишола“²⁸, „The Proud Family“ (2001 – 2005) и много други.

II. *Малките* са много *по-податливи* на внушаемост, следователно се атакуват още свежите неврони на невръстните мозъци, култивирайки етнически „предпочитания“ още с изграждането на ценностната им система. Това е *дългосрочна манипулативна стратегия*. Напр. в сериали от сорта на този от 1985 г. „Златното сърце“ – за да ни „социализират“ с „циганите, които крадат деца“, или сериалът от 1981 г. „Неочаквана ваканция“ – за да си имаме едно наум, че „немците са бивши фашисти“, също този от 1986 г. – „Васко да Гама от село Рупча“ – да си знаем, че „на Запад“ са „прагматично-продажни муфтаджии“, или анимационните филмчета на Д. Донева за каубои – „те са си по каубойски прости“... Същото е в руското кино в „Червените дяволчета“²⁹: стереотипът за негъра жертва; сериите за богатира Альоша Попович в руското кино, както и в американското – напр. в „Карате кид“³⁰.

III. Националната идеология *борави с народопсихологически авторефлексивни митове* – дори отрицателните категории се използват за интеграционен принцип – най-яркият пример е Бай Ганьо; още – предателят на Левски поп Кръстьо Никифоров, Радичковото обобщение, че българите сме „изпаднали от каруцата на Господ“ или „новата вълна“ – ние сме „етнически изверги“... В американското кино това е поредицата филми „в защита“ на индианците, също на негрите – напр. „Ченгета без значки“ се заиграва именно с тази позиция. Всичко това поддържа чувството за изключителност и чрез маргинализирането сплотява срещу „Другостта“. *Чувството за вина* привързва по-силно дори от чувството за чест и достойнство, защото чрез него идеологията *създава потребности; за решенията си националната идеология често прибегва до създаване на проблемите си* – Възродителният процес е типичен пример за това; но и не само – под шапката на „българска работа“ противопоставя „ние“ на „тях/другите –

²⁶ <https://chitanka.info/text/37322-optimistichna-teorija-za-nashija-narod/125>

²⁷ <https://www.imdb.com/title/tt0075537/>

²⁸ https://www.imdb.com/title/tt10329024/?ref_=fn_al_tt_1

²⁹ <https://www.imdb.com/title/tt0014186/>

³⁰ https://www.imdb.com/title/tt0087538/?ref_=fn_al_tt_1

престижните групи“ – французи, немци, англичани... (това, което Станислав Стратиев ще обобщи със заглавието на пиесата си „Балкански синдром“³¹) – на индивидите се внушава потребност от догонване, която в добавка е всеобщ проблем като признак за идентификация на общността. Чрез чувството за вина намаляват и защитните механизми на егото и съзнанието е много по отворено за всякаква „коригираща“ информация, за всякакви „престижни модели“. Ето я една от мощните манипулативни функции на стереотипизирането. Заради нея се получава и патологията, за която стана дума в началото – липсата на реален цикличен процес на обновление.

IV. Липсва подход към т.нар. „Хикс поколение“ – съвременното младо поколение, което не се задоволява с това да подкрепя амортизирана аморфна национална марка; то заема поза на самозащитна ирония; относно внушения с национално-идеологически привкус му липсва дълъг обхват на внимание, нещо, което е култивирано по време на тоталитаризма у останалите поколения.

V. И нещо много важно – една от психологическа гледна точка много полезна функция на националната идеология и много затлачваща от гледна точка на интеркултурните взаимодействия: *обективирането на базисната тревожност*³² – конкретизирането на заплахата в „чуждостта“ дава причина да се проектира безобектният човешки страх, което е изключително важен балансиращ психиката механизъм, защото когато страхът е обектен, обективиран успешно, това дава възможност да си изработиш стратегия за реакция против него и така се смъква нивото на тревожността. Тази функция на националната идеология е толкова базисна, че с лекота може да се открие във всеки ранен етап на формиране на националното съзнание, защото тогава манипулацията е много по-груба, а следователно и много по-лесно доловима – например *демонизирането* на индианците от белите заселници, извеждането им в *извънчовешка категория*. Този процес е ярко отразен и в нашата драматургия – във „Франческа“ от Константин Илиев³³ има подобно отношение към италианката Франческа – традиционализираното ни съзнание отказва да приема „удивителната“ ѝ „чуждост“, привижда в нея съблазняващата, мамещата Чума, затварят я в една плевня и я подпалват... Конкретно обективирането на базисната тревожност в драматургията става на *принципа на катарзисния ефект* – натрупване на заплашителността (на „чуждостта“), на напрежението – и колкото повече ни потапят в него, толкова по-зависими сме от този, който ни потапя, който знае изхода, следователно от властимащите, от харизматите, защото обикновено (почти винаги) в драмата от тях идва изходът = справянето със заплашителната „чуждост“. Затова например в споменатата вече „Стоян войвода“ не е достатъчна харизматичната власт³⁴ на Стоян като лидер, а трябва в изхода да се добави и легитимната, „легална“ власт, като винаги в кулминационни моменти на борба с турците се появява княз Владислав или някой подобен. Схемата се повтаря отново и отново, защото е принцип на действие на националната идеология – „само властимащите знаят как да се справим с „тях“ – например в „Райна княгиня“ на Войников цар Петър е предаден от „подлия грък“, но се появява изчезналият му брат – Боян Магьосникът, и оправя нещата³⁵. Напрежението спрямо „чуждостта“ може да се натрупа в хода на действието до пределно напрежение, така реципиентът е готов да приема *всеки*, какъвто и да е изход, за да се избави от непоносимото напрежение. Както твърди Дъглас Рушков: „Колкото по-силно е успял да разтревожи публиката, толкова по-склонна ще е тя да приеме и най-нелепото освобождение“ (Рушков, 2003, с. 205). И именно в този избор е манипулацията – разказвачът може да вложи каквото си пожелае и именно в това разрешение да имплантира целта си. Пример може да бъде така оспорваният финал на зрителския фаворит „Време разделно“ (1988)³⁶ – попът решава, че спасителният изход, животоспасяващият път относно

³¹ <https://stanislavstratiev.org/bulgarian/play-09-bg.html>

³² терминът е на Карен Хорни

³³ http://www.konstantiniliev.com/_bg/plays/k-iliev_-_francesca.html

³⁴ имам предвид Веберовото измерение на смисъла в това понятие

³⁵ А архетипът на Магьосника е така да се каже висш ипостаз.

³⁶ https://www.imdb.com/title/tt0096403/?ref_=fn_al_tt_1

българския род е приемането на мюсюлманската вяра, а в сърцето да остане и другата – нашата, защото в същността си „то е едно“.

VI. Имайки предвид основните правила от психологията на възприятията, манипулативната драматургия *така позиционира „чуждостта“, че да няма начин да се извърши идентификация на реципиента с нея* – на нито едно от възможните нива, с нито един от компонентите – персонаж, среда, конфликт; правилото, което използва националната идеология, е да позиционира „войнстващото *наше*“ така, че то да е в този компонент, с който публиката няма начин да не се идентифицира.

Едно от подправилата е, че публиката винаги се идентифицира с персонаж в беда или онеправдан, който се мъчи да изплува, да се реабилитира – затова позитивният стереотип на „другостта“ обикновено е с архетипите на Невинен, Сирак, Мъченик: напр. безпомощният чех – майстор на цигулки от „Ти, който си на небето“ (1990),³⁷ Георг Хених; Давид и Елзе – двете еврейчета от „Пътуване към Йерусалим“ (2003)³⁸, които се мъчат да се спасят от нацисткия режим, а си нямат никого, към когото да се обърнат за помощ, циганинът от „Дунав мост“ (1999)³⁹, който все гледа да се присламчи към „по-пробивни“ или просто приемащи го хора... Защо не бива да се радваме особено на подобно позициониране? Защото по схемата на Проп тези персонажи са най-често резоньори (Проп, 2001), в най-добрия случай контагонисти на движещите персонажи, т.е. отново липсва отношението към тях „на равни нога“, тет-а-тет отношението, а не с поглед отгоре.

VII. *Принципът на синекдохата и метонимията* – така да е „дресирано“ съзнанието, че щом му се покаже част от стереотипизирания образ, зрителят да вижда цялото, и нещо повече – да вижда себе си, да се идентифицира толкова повече, колкото *по-неопределено* е представянето...

Изходът от всичко това е да се използва натрупването на „стереотипизиран материал“, за да се накара зрителят *по свой начин да комбинира* събраните образи – например чрез участието му в интерактивни пиеси, филми, където той сам ще избира линии на действието, завръзки и обрати, а също и финала. Целта ще е да си създаде собствени критерии за възприемане и оценяване на „чуждостта“, да може да сравнява, да решава сам съзнателно как да стереотипизира и да хваща и осуетява манипулативните номера.

Заклучение

От всичко казано дотук става ясно, че „подсъзнателната картина“ на имаготворните нагласи, макар и доста пъстра, съвсем не е радостна от интеркултурна гледна точка. Там няма трайно изградени представи за истинско, реално взаимодействие с „другостта“, където „Другият“ и „Аз“ да формират нефиктивна общност, състояща се от принципа „един до друг“. Разгледаната драматургия показва, че съзнанието не само на българите не е във фазата на онази зрялост, когато би приело за естествено положението, че „Другият“ *може да бъде и „свой“, и „чужд“ по едни и същи белези* в зависимост от конкретната ситуация и най-вече от нейното тълкуване.

Извън обсега на настоящата работа остават най-вече позитивните примери – „Диви разкази“, „След края на Света“, „Чудо“ на Иван Радоев, „Гадни копилета“ и т.н. Драматургията в масовия вариант не е достигнала етапа, в който целенасочено, но и умело, съкровено би се стремил да предлага на реципиентите да експериментират с нови модели на поведение спрямо „другостта“ и „чуждостта“. Опитите за реална интеркултурна комуникация са толкова плахи, че се губят сред конформистките норми и „общоприетите“ решения на националната идеология. За целта е необходимо да бъде разработена програма, подобна на предлаганата от Брисли, и тя да бъде внедрена в програмата за обучение на драматурзи. Надявам се настоящата работа да съдейства в тази посока и мисълта на Екзюпери „В моята цивилизация този, който се отличава от мен, ме обогатява“ да стане интернализирана норма.

³⁷ https://www.imdb.com/title/tt0098542/?ref_=fn_al_tt_1

³⁸ https://www.imdb.com/title/tt0384417/?ref_=fn_al_tt_1

³⁹ https://www.imdb.com/title/tt0236180/?ref_=fn_al_tt_1

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Аристотел (1975)** За поетическото изкуство. София: Наука и изкуство. (*Aristotel. Za poeticheskoto izkustvo*. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Ангелов, Д. (1990)** Из средновековното ни минало. София: Отечествен фронт (*Angelov, D. Iz srednovekovното ni minalo*. Sofia: Otechestven front).
- Арънсън, Е. (2009)** Човекът – „социално животно“. София: Дамян Яков. (*Aransan, E. Chovekat – „sotsialno zhiivotno“*. Sofia: Damyan Yakov).
- Българска драматургия (1962)** Българска драматургия до Освобождението. София: Наука и изкуство. (*Balgarska dramaturgiya do Osvozhdenieto*. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Георгиева, Ц. (1998)** Помаци – българи мюсюлмани. – В: Общности и идентичности в България. Съст. Анна Кръстева. София: Петекстон ООД, с.291-292. (*Georgieva, Ts., Pomatsi – balgari myusyulmani. – V: Obshtnosti i identichnosti v Balgaria Sast. Anna Krasteva. Sofia: Petekston OOD, s.291-292.*)
- Гелнар, Ъ. (1999)** Нации и национализъм. София: Панорама, УИ Св. Климент Охридски. (*Gelnar, A. Natsii i natsionalizam*. Sofia: Panorama, UI Sv. Kliment Ohridski).
- Грекова, М. (1991)** От обичай към право. София: УИ Св. Климент Охридски. (*Greкова, M. Ot obichay kam pravo*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski).
- Деянов, Д. (2002)** Формална рационалност и всекидневие. // *Социологически проблеми*, кн. 3-4, с.19-25 (*Deyanov, D. Formalna ratsionalnost i vsekidnevие. // Sotsiologicheski problemi*, кн. 3-4, s.19-25).
- Джонев, С. (1997)** Социална психология. Т. 4. София: София – Р. (*Dzhonev, S. Sotsialna Psihologia*. Т. 4. Sofia: Sofia - R).
- Дрю, Ж.-М. (2003)** Ломая стереотипы. С. Петербург: Питер. (*Dryu, Zh.-M. Lomaya stereotipy*. S. Peterburg: Piter).
- Корсини, Р. (1998)** Енциклопедия по психология. София: Наука и изкуство. (*Korsini, R. Entsiklopedia po psihologia*. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Липман, У. (2001)** Общественото мнение. София: ЛИК (*Lipman, U. Obshtestvenoto mnenie*. Sofia: LIK).
- Льо Бон, Г. (2002)** Психология на тълпите. София: Жарава (*Lyо Bon, G. Psihologia na talpite*. Sofia: Zharava).
- Московичи, С. (1990)** Откриването на масите. – В: Групата и личността в социалната психология. Съст. Е. Тодорова. София: Наука и изкуство. (*Moskovichi, S. Otkrivaneto na masite. – V: Grupata i lichnostta v sotsialnata psihologia*. Sast. E. Todorova. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Мочник, Р. (2002)** Как работи идеологическата интерпелация? // *Социологически проблеми*, кн. 3-4, с. 29-43 (*Mochnik, R. Kak raboti ideologicheskata interpelatsiya? // Sotsiologicheski problemi*, кн.3-4, с.29-43).
- Проп, Вл. (2001)** Морфология на приказката. София: Захарий Стоянов (*Prop, Vl. Morfologia na prikazkata*. Sofia: Zahariy Stoyanov).
- Ролс, Дж. (1998)** Теория на справедливостта. София: София С. А. (*Rols, Dzh. Teoria na spravedlivostta*. Sofia: Sofia S. A.).
- Русев, Н. (1989)** Пиеси. София: Народна младеж. (*Rusev, N. Piesi*. Sofia: Narodna mladezh).
- Рушков, Д. (2003)** Теория и практика на манипулацията. София: Кръгзор. (*Rushkov, D. Teoria i praktika na manipulatsiata*. Sofia: Kragozor).
- Смит, А. (2000)** Националната идентичност. София: Кралица Маб (*Smit, A. Natsionalnata identichnost*. Sofia: Kralitsa Mab).
- Тодоров, В. (2000)** Знаем ги аз тях! Образът на Сърбия и сърбите в българската литература. София: Гражданско дружество „Критика“. (*Todorov, V. Znam gi az tyah! Obrizat na Sarbiya i sarbite v balgarskata literatura*. Sofia: Grazhdansko druzhestvo „Kritika“).
- Тодоров, Цв. (2010)** Завладяването на Америка или въпросът за другия. София: Изток-Запад. (*Todorov, Ts. Zavladyavaneto na Amerika ili vaprosat za drugia*. Sofia: Iztok-Zapad).
- Фотев, Г. (1994)** Другият етнос. София: АИ Марин Дринов. (*Fotev, G. Drugiyat etnos*. Sofia: AI Marin Drinov).
- Фройд, З. (2014)** Психология на несъзнаваното. София: Колибри (*Froyd, Z. Psihologia na nesaznavanoto*. Sofia: Kolibri).
- Фройд, З. (2017)** Изкуство и литература. София: Колибри (*Froyd, Z. Izkustvo i literatura*. Sofia: Kolibri).
- Фром, Е. (1992)** Бягство от свободата. София: Христо Ботев. (*From, E. Vyagstvo ot svobodata*. Sofia: Hristo Botev).
- Хорни, К., Фром Э. (1995)** Психоанализ и култура. Москва: Юрист. (*Horni, K., From E. Psihoanaliz i kultura*. Moskva: Yurist).

- Хилендарски, П. (1973)** Славянобългарска история. София: Български писател (*Hilendarski, P. Slavyanobalgarska istoriya. Sofiya: Balgarski pisatel*).
- Brislin, R. (1993)** Understanding Culture's Influence on Behavior, Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Dewey, J. (1910)** How we think, Boston: D.C. Heath & Co.
- Hatfield, Walster, Berscheid (1978)** Equity: Theory and Research, Boston: Allyn and Bacon.
- Locard, E. (1920)** L'enquête criminelle et les méthodes scientifiques Prinston university: E. Flammarion
- Schwartz, J. (1986)** Freud and Freedom of Speech. // *The American Political Science Review*, 80(4), 1227-1248.